محسن رجایی راوری[1]

موسیقیِ کار در قالی‌بافی راورِ کرمان

چکیده

قالی‌بافان راوری هنگام کار با ابزار قالی‌بافی ریتم‌هایی موسیقایی اجرا می‌کنند که به‌شکل شفاهی آموخته‌اند. اجرای این ریتم‌های موسیقایی، چنان‌که این قالی‌بافان می‌گویند، از سختی و خستگی کار آنها می‌کاهد و سبب می‌شود که در پایان کار روزانه، به‌رغم دشواری و یکنواختیِ فرایند بافت قالی، همچنان پرنیرو و سرحال باشند. این ریتم‌ها عمدتاً شامل دوضربی، چهارضربی، و شش‌ضربی است که هریک در بخشی از مراحل قالی‌بافی و با ابزار خاص آن اجرا می‌شود.

کلیدواژه ها: قالی بافی، موسیقی، ریتم دوضربی، چهارضربی، شش ضربی

مقدمه

راور، شهری در حاشیهٔ کویر لوت در شمال استان کرمان، خاستگاه قالی‌های زیبا، ظریف و ارزشمندی است که مورد ستایش و تحسین پژوهشگران داخلی و خارجی قرار گرفته است. از صنایع و هنرهای دستی مردم راور در گذشته می‌توان به شال‌بافی، کرباس‌بافی، گلیم‌بافی، پتوبافی، پرده‌بافی، سفره‌بافی، گیوه‌چینی و از همه مهم‌تر «قالی‌بافی» اشاره کرد. از این میان، امروزه، فقط هنر قالی‌بافی در این شهر تداوم دارد.

راور از اولین مراکز قالی‌بافی در استان کرمان به‌شمار می‌رود. از گذشته‌های دور، میان قالی کرمان و قالی راور ارتباطی نزدیک بوده و قالی راور سهمی بسزا در شهرت قالی کرمان داشته است؛ معمولاً در صادراتْ قالی راور را تحت نام قالی کرمان به‌فروش می‌رساندند و در واقع قالی کرمان عنوانی کلی است که بر فرش‌های سایر نقاط استان نیز اطلاق گردیده است.

کارگاه‌های قالی‌بافی قدیم در راور به «کارخانه» معروف بوده‌اند. در این کارگاه‌ها، بسته به اندازهٔ قالی، چهار تا هشت نفر به‌صورت هم‌زمان پشت یک دارِ قالی مشغول بافتن می‌شدند. ساعت کاری از قبل از طلوع آفتاب بود تا زمانی که مقداری معین از قالی بافته شود. به این میزان معین در اصطلاح قالی‌بافان راور «مَختا» می‌گویند.

این مقدار معین‌شده از ۲۰ تا ۵۵ رَج (پو) بسته به اندازهٔ نقش قالی بود و بی هیچ وقفه می‌بایست در زمان تعیین‌شده بافته می‌شد و هیچ‌کس حق خروج از کارگاه را نداشت؛ اگر کسی بنا به دلایلی از مقدار تعیین‌شده عقب می‌ماند، مجبور به اضافه‌کاری بود و تا زمانی که آن را نمی‌بافت نمی‌توانست کارخانه را ترک کند.

به‌گفتهٔ استادکاران این حرفه، با توجه به نبود برق، چه‌بسا بافندگانی مجبور بودند تا پاسی از شب با چراغ بادی (فانوس) مقدار تعیین‌شده را ببافند. این کار هر روز تکرار می‌شد و آنان، برای رفع خستگی و یکنواختی کار، آمال و آرزوها و دردها و رنج‌های خود را با خواندن اشعاری آهنگین حین بافتِ قالی بیان می‌کردند.

ت ۱. نحوهٔ کار با ابزار پاکی (فروردین ۱۳۹۹، شهرستان راور). مأخذ: محسن رجایی راوری.

ریتم‌های اجراشده با ابزار «پاکی» در حین «چپ زدن»

پاکی ابزاری است شبیه کارد برای بریدن ریس (خامهٔ گره‌زده)[۲] و به‌سلیقهٔ بافنده می‌تواند در ابعاد و اندازه‌های مختلف انتخاب شود. تفاوت پاکی‌های مورد استفاده بیشتر در دستهٔ آنهاست که بعضی چوبی و بعضی فلزی هستند. شکل ظاهری آن در مناطق فارسی‌باف مانند کرمان و یزد بسیار نزدیک به هم است و در بعضی از مناطق به‌نام چاقوی بافت معروف است. بافت هر چین به این صورت است که پاکی در دست راست و ریس (خامه) در دست چپ بافنده قرار می‌گیرد و با ناخن انگشت وسط دست چپ تارها (در اصطلاح قالی‌بافان راور: «تون») به جلو هدایت می‌شود و ریس از پشت آن رد شده و به دست راست بافنده داده می‌شود. به این عمل در اصطلاح قالی راور «چپ زدن» می‌گویند. در این هنگام، با انگشت شست و اشارهٔ دست چپ تار زیر را گرفته و ریس را بین دو انگشت قرار داده و به طرف پایین تار می‌کشند. هرچه بافنده در چپ زدن مهارت بیشتری داشته باشد از سرعت بافت بالاتری برخوردار است. اجرای این حرکات دارای نوعی ریتم خاص است که قالی‌بافان راوری با استفاده از دست‌ها و انگشتان، به‌ویژه هنگام بُرشِ ریس، ضرب‌های قوی و ضعیف را در فرایند بافت اجرا می‌کنند.

ریتم‌های اجرایی با ابزار پاکی چهارضربی و بدین صورت است:

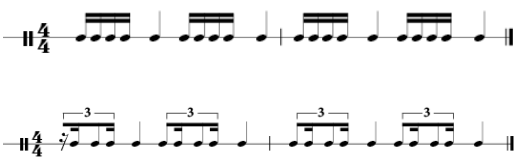

ریتم‌های اجراشده با ابزار «دِیلَم»

دیلم ابزاری شبیه پاکی (کارد) اما بلندتر است با تیغه‌ای حدود ۴۰ تا ۵۰ سانتی‌متر که دو طرف آن کند است و برای کوبیدن پودها استفاده می‌شود. پس از بافت هر رج، برای پودگذاری، ابتدا، پود کلفت را از بین تارها رد می‌کنند و بعد با دیلم شروع به کوبیدن پود می‌کنند تا بر روی گره‌های بافته‌شده به‌صورت منظم بخوابد. دیلم علاوه بر کوبیدن پود و نظم بخشیدن به گره‌ها باعث جلو کشیدن گره‌ها و استحکام آنها و در نتیجه شکل ظاهری بهتری برای فرش می‌شود. با توجه به ظرافت تارها و نزدیک بودن آنها به هم کار دیلم کوبیدن به تبحر بسیار نیاز دارد تا به چله‌ها و نخ‌ها آسیبی وارد نشود، زیرا بیرون آوردن دیلم از چله‌ها و دوباره داخل چله‌ها قرار دادن آن کاری دشوار و تخصصی است.

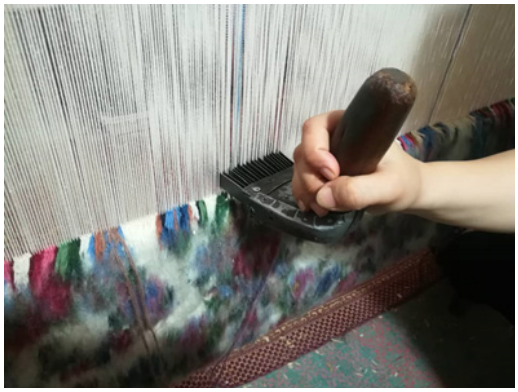

ریتم‌هایی اجرایی با ابزار دیلم دوضربی و شش‌ضربی و بدین صورت است:

ریتم‌های اجراشده با ابزار «کِلوزار»

کلوزار[۳] ابزاری است که برای کوبیدن رج‌های بافته‌شده مورد استفاده قرار می‌گیرد. برای پودکشی، بعد از استفاده از دیلم، با این ابزار رج‌ها را به‌هم نزدیک می‌کنند؛ درنتیجه، قالی استحکام بیشتری می‌یابد.

قالی‌بافان راور، با کوبیدن کلوزار بر روی گره‌ها و پودها، چنین ریتم‌هایی اجرا می‌کنند:

ریتم‌های اجراشده با ابزار «بونیکو»

بونیکو وسیله‌ای است که در گذشته از چوب بود و امروزه از فلز ساخته می‌شود. شبیه چرخی است به‌صورت عمودی با میله‌ای در وسط به‌عنوان محور که داخل زمین یا روی پایه‌ای مخصوص قرار می‌گیرد. در اکثر مناطق، خامه‌های قالی را به‌صورت آزاد از پشت قالی آویزان می‌کنند یا نهایتاً آن را به‌صورت گلولهٔ ساده‌ای درمی‌آورند که این گلوله‌ها سریع از هم باز می‌شود، اما در قالی راور با کمک بونیکو و با هدف جلوگیری

ت ۲. نحوهٔ کاربرد ابزار دیلم (فروردین ۹۹، شهرستان راور). مأخذ: محسن رجایی راوری.

ت ۳. نحوهٔ کاربرد ابزار کلوزار (فروردین ۱۳۹۹، شهرستان راور). مأخذ: محسن رجایی راوری.

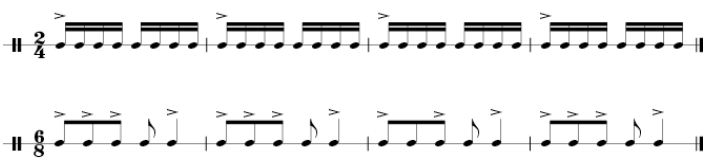

از هدررفت خامه (ریس) آن را به‌صورت دوکی منظم درمی‌آورند که در اصطلاح راوری «قَبَل» نام دارد.

شاید تبدیل کلاف پشمی یا ریس به یک قَبَل ساده به‌نظر برسد، اما در عمل کاری دشوار است. شکل قَبَل، بسته به ذوق و سلیقهٔ بافنده، می‌تواند متفاوت باشد؛

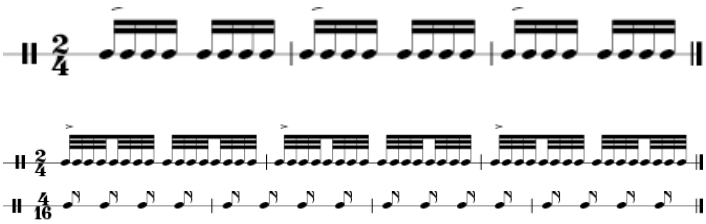

مثلاً، به‌شکل میل‌های زورخانه یا استوانه‌ای کامل یا گاه به‌شکل کاسه. همهٔ این اشکال حاصل حرکتی منظم و ریتمیک‌اند و، اگر این نظم نباشد، قَبَل حین استفاده در قالی‌بافی از هم گسیخته خواهد شد. درواقع، بیش از

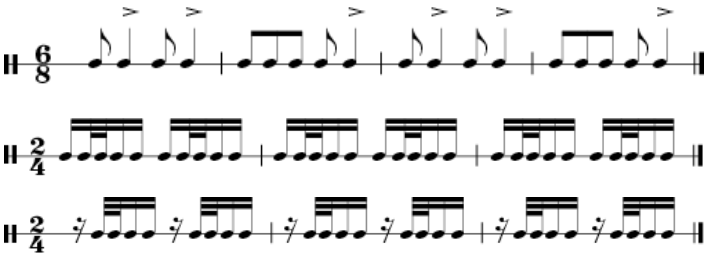

بونیکو، مهارت بافنده است که شکل و استحکام قَبَل را ایجاد می‌کند، چراکه پیش‌تر بدون این ابزار نیز قَبَل را با دست شکل می‌دادند: یک نفر کلاف را در دست می‌گرفت و فرد دیگری آن را «وَر» می‌کرد[۴] و به‌صورت قَبَل درمی‌آورد. در کارگاه‌های متمرکز، افرادی هستند که کارشان فقط ریس وَر کردن است.

ریتم‌های اجرایی با بونیکو ـ هنگام تبدیل ریس به قَبَل ـ شش‌ضربی و دوضربی و بدین صورت است:

ت ۴. نحوهٔ کاربرد ابزار بونیکو (فروردین ۱۳۹۹، شهرستان راور). مأخذ: محسن رجایی راوری.

پی‌نوشت‌ها

۱. نوازنده و مدرس سازهای کوبه‌ای، مؤلف کتاب‌های مدرسهٔ کاخُن، متخصص قالی‌بافی.

۲. به نحوهٔ بافتن ریس (خامه) روی چله‌ها گره یا چین می‌گویند. در زمان قدیم، در قالی راور فقط از گرهٔ تک‌تار (در اصطلاح محلی: «تاقی») استفاده می‌کردند. این گره روی یک تار اجرا می‌شد و اکثراً در بافت قالی‌های ظریف و تصویری و برای ایجاد خطوط ظریف مورد استفاده قرار می‌گرفت. شهرت فرش راور و پیشینهٔ درخشان آن تا حدی وابسته به این نوع گرهٔ خاص بوده است. گفتنی است گرهٔ مورد استفاده در قالی راور همان گرهٔ فارسی استاندارد و نامتقارن است.

۳. همان دفتین است که به‌نام‌های شانه (در آذربایجان) و کرکیت (در استان مرکزی) نیز معروف است.

۴. ور کردن: تبدیل کلاف نخی به قبل.

کتاب‌نامه

کاربخش راوری، ماشاءالله. راور، شهری در حاشیهٔ کویر. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی، ۱۳۷۵.

مصاحبهٔ نگارنده با علی رجایی. بهمن و اسفند ۱۳۹۸.

مصاحبهٔ نگارنده با محمد کاربخش راوری. ۲۰ فروردین ۱۳۹۹.

مصاحبهٔ نگارنده با حکیم لودین. ۳۰ خرداد ۱۳۹۹.